

תוכן העניינים

יא

פתח דבר

מבוא

- 1 א. רקע: תקופת יבנה ועיצוב ההלכה התנאית
4 ב. יבנה וחכמיה בראי המחקר ההיסטורי
8 ג. הניתן עוד לכתוב ביוגרפיה תנאית?
15 ד. מביוגרפיה היסטורית לביו־ביבליוגרפיה
19 מבנה הספר
21 דרכי ציטוט והפניה
22 סימני ההדרה

פתיחה • חורבן אחד ושני סיפורי ייסוד

פרק ראשון • מפרושים לתנאים: רבן יוחנן בן זכאי וייסוד יבנה

- 27 מבוא: דמותו של ריב"ז – בין דימוי לריאליה
28 ריב"ז במסורת התנאית: מתווך ופורץ דרך
31 פולמוסי ריב"ז וגיבוש העולם התנאי
31 רקע – מכיתתיות לאחידות
33 'דורשים לעצמן': ביקורת פרושית כנגד זכויות היתר הכוהניות
38 ריב"ז מול ייחוסי הכוהנים: המקרה של אלמנת עייסה
40 מחלוקות חנן ובני כוהנים גדולים
42 שהרת הכוהן השורף את הפרה: ריב"ז ומחלוקת הפרושים והצדוקים
44 טומאת כתבי הקודש: ריב"ז ומחלוקת הפרושים והצדוקים
46 פולמוסים נוספים של ריב"ז
47 ריב"ז כמגן המסורת הפרושית
48 מהמקדש לגבולין – תקנות ריב"ז
48 קובץ התקנות: הקשר היסטורי ומבנה הספרותי

- 50 תקיעה בראש השנה – היכן הוא 'המקום'?
- 53 נטילת לולב במדינה: כיצד עושים 'זכר למקדש'?
- 55 תקנת יום הנף: חידוש בדין חדש
- 57 קבלת עדות החודש: חוזרים אל הראשונות
- 57 הליכה למקום הוועד: ושוב ל'מקום'
- 58 התקנות בתלמודים והתפתחות דמותו של ריב"ז
- 62 'כמין חומר' – עולמו הרוחני של ריב"ז לאור דרשותיו
- 62 מהלכה לאגדה – קובץ דרשות ריב"ז
- 64 דרשות ריב"ז: עיון פרשני
- 74 דרשות ריב"ז בהקשרן ההיסטורי
- 78 מלכות שמיים ועול בשר ודם – בין ריב"ז ל'פילוסופיה הרביעית'
- 82 בין אשור לבבל: היחס לרומאים וההתנגדות האידאולוגית למרד
- 85 'מטיל שלום' או אביהם של 'בני תורה'? דימויים משתנים של ריב"ז

פרק שני • ר' יהושע בן חנניה ופולמוסיו האנטי־טהרניים

- 93 מבוא: מקומו של ר' יהושע ביבנה
- 95 פולמוסי רבי יהושע
- 97 ר' יהושע ומשנת עדיות
- 101 כיצד מטמאים? העצמות בדיר העצים ופולמוס הטומאה במרחב
- 104 כיצד מתאבלים? הפולמוס עם הפרושים
- 109 קדושה ראשונה
- 111 אליהו באחרית הימים: מהפכה אוטופית או רצף ריאלי?
- 123 יהודה גר עמוני: הפולמוס על הביאה בקהל
- 127 קטנים וגויים באחרית הימים
- 134 סיכום: טהרנות ואנטי־טהרנות, אפוקליפטיקה ותודעה היסטורית

פרק שלישי • 'שמותי': ר' אליעזר בן הורקנוס והעימות על מסורת ההלכה ביבנה

- 139 מבוא: בין יבנה ללוד

- 141 מקורות משנת ר' אליעזר
- 141 ר' אליעזר ו'ההלכה הקדומה'
- 143 רבי אליעזר וההלכה הכיתתית
- 145 ר' אליעזר ובית שמאי
- 152 הלכת ר' אליעזר ומאפייניה
- 154 גזרות י"ח דבר: גדישת הסאה או מחיקתה?
- 156 שמועה וחידוש במשנת ר' אליעזר
- 156 'מסורת האבות' בבית שני ובתורת התנאים
- 158 מעמד השמועה במשנת ר' אליעזר ור' יהושע
- 162 טומאת רביעית דם: בין קל וחומר להלכה
- 169 כלום יש חידוש בבית המדרש?
- 178 'הלכה למשה מסיני' – בין ר' אליעזר לר' יהושע
- 181 גלגולי משנת ר' אליעזר
- 181 בין דחייה לשימור
- 188 השבת אבדה: משנת ר' אליעזר בין אבדן לשחזור
- 193 סיכום: אחרי רבים להטות

פרק רביעי • טיבו של הציווי ההלכתי: בין ר' אליעזר לר' יהושע

- 196 מבוא: הבניין ההלכתי ויסודותיו
- 197 חובות הלכתיות ושגגות: מילה, פסח ותרומה
- 197 מילה בשבת בטעות
- 202 שחיטת קורבן פסח בשבת בטעות
- 206 אכילת תרומה על ידי זר בטעות
- 212 תורעת החובה וחסות ההלכה: שיטת ר' יהושע
- 216 המצווה בין הגנה לחובה: שיטת ר' אליעזר ושורשיה
- 219 דילמות הלכתיות ותפיסת החוק
- 220 טימוא תרומה: ארבע מחלוקות
- 226 הפרשת חלה טמאה בפסח: בין כללים לתכליות וטעמים

230 בין פורמליזם לערכים
 230 הערמה: אותו ואתו בנו שנפלו לבור
 235 בין חיוב מן הדין למחילת השמיים

פרק חמישי • חסידים ו'מתנגדים' בראשית תקופת יבנה

243 מבוא: בין גיבוש לפיצול בתקופת יבנה
 244 החסידים בימי בית שני ובתקופת המשנה והתלמוד
 247 חסידים ומתנגדים במדרשי האגדה במכילתא דר' ישמעאל
 248 פרשת המן: פרנסה ואמונה
 252 'הדרך' ו'המעשה': דין ולפנים משורת הדין
 253 תכליתו של המסע במדבר
 258 מעמדן של רשות הרבים ורשות היחיד
 266 אשם תלוי ואשם חסידים
 273 תפילת החסידים ותפילה קצרה
 277 חסיד שוטה ואישה פרושה: ר' יהושע על חסידים ופרושים
 281 חסידים ומתנגדים בתקופה התנאית – מאפיינים וקווי יסוד
 288 סיכום: משנת חסידים בעולמם של חכמים

פרק שישי • רבן גמליאל דיבנה: בין חכם למנהיג פוליטי

290 מבוא: רבן גמליאל והנהגת החכמים ביבנה
 296 הלכה, מעשה וכינון סמכות: משמעותם ההלכתית של מעשי רבן גמליאל
 297 בין מעשה להלכה
 308 משמעותם של מעשי רבן גמליאל
 311 הפוסק כמנהיג: קביעת מדיניות הלכתית במסורות רבן גמליאל
 311 מדיניות פסיקתית – שיקולים ציבוריים ארוכי טווח
 313 התחשבות בכלל האוכלוסייה במדיניות הפסיקה
 317 הלכות אדמון – תכלית מול פורמליזם (משנה כתובות יג, ג-ה)
 322 בין פנים לחוץ: רבן גמליאל ועיצוב גבולות החברה היהודית
 322 בין יהודים לסביבתם הנוכרית
 328 רבן גמליאל וקביעת גבולות הארץ

332 סיכום: שושלת רבן גמליאל ומורשתה ההלכתית

פרק שביעי • שיקום 'סדר היום' היהודי לאחר החורבן: רבן גמליאל וחכמי יבנה

334 מבוא: הנהגה לנוכח חורבן

334 רבן גמליאל ותקנת תפילות הקבע ביבנה

339 פסח לאחר החורבן: בין רבן גמליאל לחכמי יבנה

תענית לאחר החורבן ומעמדה של 'מגילת תענית':

348 בין רבן גמליאל לר' יהושע

354 העימות על קידוש החודש: בין אמת לסמכות

363 סמכות מוסדית, הייררכיה והלכה: רבן גמליאל וחכמי יבנה

366 סיכום: רבן גמליאל, חכמי יבנה ועיצוב ההלכה לאחר החורבן

368 אחרית דבר

נספחים

375 נספח א: ההכרעה במחלוקת הבתים ביבנה ועקרון ההליכה על פי רוב

נספח ב: המלמד בתו תורה: נשים, תורה ופרישות – בין ר' אליעזר לר'

385 יהושע

394 נספח ג: סיפור קידוש החודש – גלגוליו הספרותיים של 'סיפור ייסוד'

ביבליוגרפיה

399 ספרות חז"ל ומקורות אחרים

401 ספרות מחקר

מפתחות

433 מפתח מקורות

451 מפתח אישים

460 מפתח נושאים

פתח דבר

‘גידול אמר: כל האומר שמועה מפי אומרה – יהא רואה
בעל השמועה כאלו הוא עומד כנגדו’

(ירושלמי שבת, א, ב, ג ע"א)

‘חטא לא יכופר חטא עם הרוח והספר לתוכני רוחו וליוצרי ספרו. האישיות
היוצרת לא תפסה בהכרתו מעולם את מקומה הראוי לה. בגרסו לתאבה ספרים
לאין קץ, לא נתן מעולם את לבו להכיר מי ומה היו יוצרי הספרים...’
(ח"נ ביאליק, ‘הבחור מפאדובה’)

מראשית דרכי בלימודה ומחקרה של ספרות חז"ל נמשך לבי אל הספרות התנאית,
המסד היציב שעליו מתנוסס בניינה המפואר, הבנוי לתלפיות, של הספרות
התלמודית. לשונה קב ונקי, ניסוחיה חדים וצופנים סוד. חיבה יתרה נודעה בעיני
לראשית הספרות התנאית, משנת החכמים שפעלו ביבנה לאחר החורבן ועשו לתורה
שלא תשתכח מישראל. ככל שהעמקתי בעולמם ומסורותיהם של חכמי יבנה התבררה
לי חשיבות פועלם ההלכתי, כמי שניצבו על פרשת דרכים, היסטורית וספרותית,
הרת גורל. תורתם מתווכת בין מסורות הפרושים מימי הבית ובין משנתם הערוכה
והסדורה של התנאים. עמדותיהם ההלכתיות מושרשות בתפיסות תיאולוגיות
ואידאולוגיות עמוקות, אך גם משקפות התמודדות עם אתגרי תקופתם – שיקומו
ועיצובו של עולם ההלכה והרוח היהודי לאחר חורבן הבית.

מבחינה מתודית ביקשתי בספרי להשיב לחיים גישה מחקרית ותיקה, שימיה
כימי חוכמת ישראל. היא שואפת להרכיב מן המסורות על אודות חכמים הפזורות
ברחבי ספרות חז"ל קלסטרון ביוגרפי-רוחני של דמויות החכמים. גישה זו נזנחה
במחקר בדורות האחרונים עקב בעיותיה המתודיות. אולם, כפי שגיליתי פעם אחר
פעם, בשימוש מושכל וביקורתי בכוחה לחשוף ממדי עומק נסתרים בדיוקנם ההלכתי
של חכמים.

הכינוי ‘חכמי יבנה’ עלול ליצור רושם מוטעה של קבוצה מגובשת, המהלכת
בדרך כבושה. אלא שחכמי יבנה פרצו לעתים דרכים חדשות ופסעו בנתיבים
שונים ואף הפוכים זה מזה. המחלוקות העמוקות בבית מדרשם בדבר הדרך הטובה

שיש לדבוק בה טבועות בחותם מסורותיהם ההלכתיות, תפיסות עולמם הנברלות ודפוסי אישיותם הייחודיים. מחלוקות אלה צובעות בשלל צבעיהן את מפת הדרכים המסועפת של יבנה, וסופן להתקיים.

•

ראשיתו של הספר בעבודת דוקטור שכתבתי בחוג לתלמוד והלכה באוניברסיטה העברית בירושלים. מנחי בכתבי העבודה, פרופ' מנחם כהנא, הציע לי לחקור את משנתו של רבי יהושע בן חנניה, מגדולי חכמי יבנה, יוצרי ספרותה ומתווי דרכה. דרך הילוכי בנתיב משנת ר' יהושע נגלו לי, לעיתים מזומנות, פנים חדשות בנופי מסורות תנאיות מוכרות. מבעד לנופים הללו ניבטו דמותו האנושית המרשימה, סגנונו ודרכי מחשבתו הייחודיים, כמו גם השאלות והבעיות שעמדו במרכז עולמם של חכמי יבנה, חבריו.

עם סיום העבודה גמלה בלבי ההחלטה להלך בשבילים נוספים היוצאים מיבנה ולהעמיק בתורת כלל חכמיה. כאשר נתבקשתי ללמד במסגרת המיזם 'סדר בוקר' של בית אביחי, השם 'יבנה וחכמיה' עלה כמעט מאליו כנושא לסדרת השיעורים – שהפכה לתשתית הראשונית לספרי. בשנים הבאות שקדתי על כתיבת פרקי הספר, שהוקדשו למשנתם של החכמים הבולטים בדור הראשון: רבן יוחנן בן זכאי, תלמידיו המובהקים ר' יהושע ור' אליעזר, ורבן גמליאל – מנהיג החכמים ביבנה. לפרקים אלה צירפתי דיונים בכמה נושאי רוחב וסוגיות יסוד מטא־הלכתיות שבהם עסקו חכמי יבנה, ביניהם היחס למשנת חסידים, טיבו של הציווי ההלכתי ועוד.

'הוא היה אומר: אם עשית תורה הרבה, אל תחזיק טובה לעצמך' – בשנות לימודי בישיבת ההסדר 'ברכת משה' במעלה אדומים, שבה אני מלמד עד היום, זכיתי ללמוד תורה מתלמידי חכמים מובהקים החותרים לאמיתה של תורה, מתוך רוחב דעת ודיבוק חברים. הידע והכלים שקיבלתי ממורי בחוג לתלמוד באוניברסיטה העברית, הדרישות הקפדניות יחד עם המסורת המחקרית האיתנה, אפשרו לי לצאת לדרכי המחקרית. משעה שהתחלתי להלך בדרך לא זוהי ירי מתוך ידו של פרופ' כהנא, הן בעבודת הדוקטור והן בכתבי העבודה. שליטתו המקיפה ברזי תורת התנאים העניקה לי ביטחון בדרך הלא סלולה שבה בחרתי להלך, וסברותיו הישירות הצילוני לא אחת ממעקשים ומכשולים. עצותיו וניסיונו הרב סייעו לי גם בשלבי גיבוש הספר והוצאתו לאור. מורי פרופ' מנחם קיסטר חלק עמי בנדיבות עצות ותובנות בכמה

סוגיות, ומורי פרופ' שלמה נאה קרא את עבודת הדוקטור בדקדוק וזיכני בהערותיו ותובנותיו. פרופ' יהושע לוינסון, מן החוג לספרות עברית באוניברסיטה העברית, קרא את הספר כולו מטעם הוצאת מאגנס וסייע לי בהערותיו לגבשו ולשפרו.

'אמר להם: צאו וראו איזוהי דרך טובה שידבק בה האדם. ר' אליעזר אומר עין טובה, ר' יהושע אומר חבר טוב'. הסתייעתי לאורך הדרך בעצתם ובתבונתם של חברים וחוקרים שנתנו עינם הטובה כי בפגישות מזדמנות על פסגת הר הצופים ובין כותלי הספרייה הלאומית, בתכתובות ובעצות בעל פה: משה בנוביץ, אהרלה גלצר, יעל וילפנר, הלל מאל, חנן מזא"ה, יאיר פורסטנברג, בני פורת, יובל פרנקל ונרב שיפמן ברמן. ידידי אפי וולץ, שכתב עבודת מוסמך על רבן גמליאל, קרא את פרקי הספר והעיר הערות שסייעו בגיבוש מבנהו ותכניו. עם משה שושן, העמל על כתיבת ספרו שעוסק בסיפורי יבנה, נשאתי ונתתי בכמה מענייני ספרינו, והתקיימו בנו דברי התלמוד על שני תלמידי חכמים המחדדים זה את זה. נפלה בחלקי הזכות שפרופ' דניאל שוורץ, היסטוריון בעל שם של תקופת הבית השני, הוא גם יו"ר המועצה האקדמית של הוצאת מאגנס. פרופ' שוורץ ליבן עמי כמה עניינים שבמתודה, וסייע לי להבהיר ולהעמיק את עמדתי. העורך הלשוני של הספר, רפאל זר, עבר בקפדנות ובדייקנות על ניסוחי, שיפר אותם וסילק מהם טעויות ושגגות. ר' חנוך ולדנברג הריק את כתב היד לכלי נאה ועימדו בטוב טעמו. אהרלה ארמנית ומשה שוחט הכינו במיומנות את מפתחות הספר וסייעו בהגהתו.

הליטוש וההגהה של הספר נערכו בעת שהותי כעמית מחקר בפרויקט 'רומאנה' באוניברסיטה העברית בראשות פרופ' מארן ניהוף, שאף האירה את עיני בהקשרים ההלניסטיים והרומיים. יבואו כולם על הברכה.

רצוני להודות גם ליהונתן נרב, ראש הוצאת מאגנס, לבני מר, העורך הראשי, ולרם גולדברג מנהל הייצור, על הוצאת הספר במקצועיות ומיומנות.

מימון הוצאת הספר הסתייע בכמה מלגות נדיבות: מלגת המכון למדעי היהדות ופרס לובין. אני מודה לפרופ' נח חכם, ראש המכון למדעי היהדות, ולפרופ' ליאור גרוסמן, יו"ר הוועדה האקדמית של פרס לובין, על שמצאו את ספרי ראוי לתמיכתם.

תודתי נתונה גם לקרן משפחת קרייסל לתורה ולחסד על סיועה הנדיב.

בבית הורי ספגתי מילדות אהבת תורה יחד עם חתירה לאמת ורדיפת הפשט. מאבי, הרב פרופ' מרדכי סבתו, קיבלתי רובי תורותי, וממנו למדתי מהו חידוש אמיתי שראוי לאומרו וכמה יש לעמול כדי שיהיה ראוי לכותבו.

זכיתי לשלב בשנות הכתיבה את חרוות הלימוד עם שמחת חיי המשפחה, יחד

עם אשתי אלישבע, ובנותי – אורי, גפן ושקד, ואחרונה חביבה אביב, שהצטרפה אלינו לקראת תום המסע.

חותני היקר בעז רוז'צקי, איש אשר רוח בו, ליווה אותי בחום ובעניין מראשית לימודי בחוג לתלמוד ועד שחלה בעת כתיבת הדוקטורט. הוא הלך לעולמו חודשים ספורים לפני יציאת הספר לאור, ויהיו הדברים נר לזכרו.
ברוך רחמנא דסייען.

מבוא

א. רקע: תקופת יבנה ועיצוב ההלכה התנאית

במהלכה הסוער של ההיסטוריה היהודית מתבלטים כמה אירועים רבי השפעה, מכונני מציאות ומעצבי עתיד. אירועים אלה היטו את זרימת ההיסטוריה לאפיקים חדשים, והניעו תהליכי שינוי של התודעה הדתית ודפוסי החיים היהודיים הסודיים. הספר הנוכחי מתמקד באחד מן התהליכים המעצבים הללו, שהתרחש כאלפיים שנה לפני זמננו. ראשיתו בחורבן בית המקדש השני, שעמד על תילו קרוב לשש מאות שנים והיה ליבו הפועם – הדתי והלאומי – של העולם היהודי בארץ ובתפוצות. כישלון המרד הגדול ברומאים בשנת שבעים לסה"נ וחורבן ירושלים והמקדש בידי טיטוס בעקבותיו, חוללו משבר עמוק ורב ממדי בחברה היהודית: מוות המוני ואכזרי וחורבן יישובי וכלכלי;¹ קריסת המרכז הדתי וביטול עבודת הקורבנות ומצוות החגים, שהותירו חלל באורח החיים היהודי מימי הבית; לאלה הצטרף משבר רוחני-תאולוגי בעקבות הניצחון הרומי-הפגני על מקדש אלוהי ישראל.²

שאלת ההמשכיות היהודית ואופקי התפתחותה לאחר החורבן הייתה אפוא דחופה והרת גורל. אחת מן התשובות הבולטות לשאלה זו ניתנה בבית מדרשם של התנאים ביבנה. שם החל מאמץ שיקומם של החיים היהודיים ועיצובם מחדש, ושורטטו

1 יוסף בן מתתיהו מדרוח (כנראה בהפרזה) על מותם של מעל מיליון יהודים בעת המצור ועל כמאה אלף שבויים (מלחמת היהודים ו', 420), שנוספו על עשרות אלפי ההרוגים בשלבים קודמים של המלחמה. טקסט מדרוח על מספר מצומצם יותר: שש מאות אלף לוחמים הרוגים (דברי הימים ה', א, 13). במהלך המלחמה נהרסו ערים וכפרים רבים והחקלאות נפגעה קשות (מלחמת היהודים ה', 522–523). קרקעות הוחרמו, והוטל על היהודים מס שנתי מיוחד (מלחמת היהודים ז', 216–218; דיו קסיוס טו, 7, 2. על מס היהודים ראו בפרק הראשון). לסקירת המקורות ראו: ספראי, התאוששות היישוב היהודי; לופז, יהודה השבויה, עמ' 199–292. להערכה מצמצמת של החרמת הקרקעות ראו: איזק, ארמת היהודים.

2 על הקושי התאולוגי ומשבר הזהות בעקבותיו ראו לאחרונה: שרמר, אחים מנוכרים.

קווי דיוקנה העיקריים של החברה היהודית לאחר החורבן.³ הנה כמה מהידועים שבהם, המאפיינים אותה עד היום: עיצובם מחדש של חגים נטולי מקדש (כליל הסדר במקום קורבן הפסח); העצמת מעמד התפילה ובית הכנסת כתחליף לעולם הקורבנות; הצבת בית המדרש והעיסוק האינטנסיבי בתורה כמקור הקיום הדתי, במקום המרכז המקודש במרחב – בית המקדש. לכך נוספו תהליך חילופי אליטות ומעמדות מתמשך, בין הכוהנים שפעלו במקדש ובין חכמים חובשי ספסלי בית המדרש, וכן תהליכי גיבוש זהות והצבת גבולות בין היהדות החזו"לית ובין קבוצות מתחרות, מבית ומוחץ.

אחד ממוקדי התמורה והחידוש נמצא בתחום ההלכתי עצמו, ומתגלה בהופעת ההלכה התנאית לאחר החורבן. חקר ההלכה של בית שני, שזכה להתפתחות פורצת דרך עם גילוי מגילות קומראן, חשף מצד אחד את קרבתה להלכת חז"ל אך מצד שני גם הבליט את התמורות העמוקות שחלו בהלכה התנאית. בעקבות גילויים אלה התמקד חקר ההלכה בעשורים האחרונים בבחינה מחדש של קווי היסוד המאפיינים את התרבות החזו"לית בכלל וההלכה התנאית בפרט, בהשוואה להלכה הכיתתית ואף הפרושית מימי הבית.⁴ יבנה היא אפוא תקופה פורמטיבית מובהקת של היהודים בארצם: הן מבחינת עיצובו מחדש של העולם היהודי נטול המקדש, הן כמקום שבו החלו להתגבש צורתה ותכניה של ההלכה התנאית; נוצרו בתי המדרש התנאיים, ונסללו דרכי המדרש והמשנה. כל אלה שימשו מסד לפיתוחה של התורה שבעל פה במאות השנים הבאות.

בדרך כלל נידונה ההלכה התנאית כמכלול בעל מאפיינים אחידים, לעומת שיטות הלכתיות אחרות, תוך התמקדות בסוגיות הלכתיות שונות, ולעיתים אף ללא הבחנה מספקת בין רבדיה ההיסטוריים של הספרות התנאית. זאת ועוד: ממכלול רבדיה המובחנים של הספרות התנאית, הרובד השני – דור יבנה הראשון, שהוא

3 התיאור הסכמטי בפנים מבוסס על העמדה הקלסית במחקר, שמנסחיה הבולטים הם גדליהו אלון ושמואל ספראי. כפי שאראה להלן, בעשורים האחרונים חוקרים ערערו עליו מכמה כיוונים.

4 ראו למשל: זוסמן, חקר תולדות ההלכה; שמש, הלכה; נעם, מקומראן למהפכה התנאית; הלברטל, הופעת ההלכה; פורסטנברג, טהרה וקהילה. ראוי לציין שבתודעתם העצמית של התנאים הם ממשיכי הלל ושמאי (שפעלו בסוף המאה הראשונה לפסה"ג), כפי שעולה למשל מתוספתא עריות א, א, עמ' 454 (ראו: שרמר, עולמם של החכמים). אומנם מהסמורות התנאיות מתקבל הרושם של מיסוד פעילותם של חכמים ביבנה, והדעת נותנת שלתהליך זה היו היבטי עומק. על טיב הזיקה בין התנאים לפרושים ראו להלן בפרק הראשון.

למעשה הרובד הראשון של היצירה התנאית לאחר החורבן, נחקר באופן שיטתי פחות מכולם.⁵

החיבור הנוכחי מוקדש לדמויות המרכזיות שפעלו ביבנה, 'הדור המייסד' של החכמים שגדל והתפתח קודם החורבן ופעל אחריו. הוא מתבסס על ניתוח שיטתי של מסורותיהן, הזיקות ביניהן ומגמותיהן הרחבות. מטרת החיבור למפות באופן מקיף ויסודי את שדה ההלכה התנאי בראשיתו, תוך התמקדות בסוגיות יסוד שהעסיקו את מעצבי ההלכה – חכמי יבנה: אופני תפקוד ההלכה ומגמתה, המבנה המוסדי שלה, ועקרונות העל המנחים אותה, לאור ההקשרים ההיסטוריים והפוליטיים המשתנים. ייחודו בפילוח כפול: ראשית, התמקדות בשכבה תנאית אחת, במבט פנורמי על פני נושאים הלכתיים מגוונים החושף מבני עומק משותפים; שנית, זיהוי הזרמים השונים שפעלו בבית המדרש התנאי בתקופה זו, והיחסים המורכבים ששררו ביניהם. אפיונו של רובד תנאי ראשוני זה חיוני הן לשם הבנה טובה יותר של טיב היחסים בין ההלכה בבית שני ולאחר החורבן, והן לשם אפיון תהליכי ההתהוות שעברה ההלכה התנאית בדורות הבאים.

לנהר הגדול של ספרות חז"ל, הנגלה לעינינו לראשונה ביבנה, נשפכו יובלים ממקורות אידאולוגיים שונים ששמרו על מאפייניהם הייחודיים. היהדות החז"לית עוצבה בתהליכי עימות, יניקה והשפעה בין הזרמים המתחרים שפעלו בשלהי ימי הבית. החיבור מתמקם אפוא על פרשת דרכים מרכזית בהתפתחות התרבות היהודית בארץ ישראל: בין יהדות בית שני ובין היהדות התנאית-החז"לית, והוא מבקש לשרטט תמונה מורכבת ומרובת ניואנסים בשאלות יסוד הנוגעות בהבנת ההלכה החז"לית: רצף ותמורה בין הפרושים וההלכה בבית שני ובין ההלכה והספרות התנאית, השינויים שחלו בתפיסת ההלכה ובדרכי הלימוד, המסירה וההכרעה; התנאים ההיסטוריים שהביאו להופעת ההלכה של חז"ל והזרמים שפעלו בה; ועיצובו

5 [1] מחלוקות בית הלל ובית שמאי, [2] דור יבנה הראשון, [3] דור יבנה השני המסתיים במרד בר כוכבא, [4] דור אושא. ראו: רוזנצבי, מבוא למשנה, עמ' 19. הרובד הראשון של מחלוקות הבתים נידון באינטנסיביות במסגרת חקר ההלכה של בית שני, שעסק בין השאר בהבחנות בין אופי הבתים. גם הרובד השלישי נידון בהרחבה כחלק מהדיון בבתי המדרש של ר' עקיבא ור' ישמעאל, בעיקר בחקר מדרשי ההלכה. הרובד הרביעי הוא רוב מניין ובניין של הספרות התנאית. אומנם משנתו של ר' אליעזר זכתה למחקר מפותח, בשל זיקתו לבית שמאי והיותו משמר של מסורות קדומות (ראו להלן), אולם משנתם ההלכתית של שאר חכמי יבנה וכן יחסי הגומלין בין החכמים בתקופה זו, לא זכו למחקר דומה.

של העולם החז"לי ביבנה אל מול מגמות הלכתיות וחברתיות שונות, כגון ההלכה הצדוקית והקומראנית, הכוהנית וההסידית.

ב. יבנה וחכמיה בראי המחקר ההיסטורי

תקופת יבנה זכתה להתייחסות רבה של היסטוריונים וחוקרי תולדות ההלכה.⁶ העיסוק השיטתי בתקופת יבנה החל כבר במחצית השנייה של המאה התשע עשרה, בחיבוריהם החלוציים והשפתניים של חוקרים כפרנקל, גרץ, וייס והלוי.⁷ זכריה פרנקל היה הראשון שהעמיד סקירה ביוגרפית של תנאי דור יבנה, הלכותיהם ושיטותיהם הכלליות במסגרת מחקרו ההיסטורי-התלמודי על התהוות המשנה, ותיאר את החידוש שחל בתולדות ההלכה בימי ריב"ז ותלמידיו.⁸ זמן קצר אחריו תיאר אייזיק הירש וייס את תקופת יבנה ואפיין את חכמיה על פי מקורות חז"ל, אלא שאפיון החכמים הושפע באופן ניכר מן המאבקים בין הזרמים הדתיים בימיו. בנימין זאב בכר, תלמידו של פרנקל, בחיבורו 'אגדות התנאים' ליקט מספרות חז"ל ציטוטים של חכמים שונים וביקש להרכיב באמצעותם תמונה רחבה של תפיסת עולמם והשקפתם של התנאים. בעבודת מחקר מקיפה וחלוצית זו, המבוססת על בחינה ביקורתית של המקורות ונוסחיהם, משוקעות כמה תובנות חשובות ורבות עניין. אולם בכר ריכוז מסורות אגדיות בלבד ולא כלל בספריו את דברי ההלכה, שהם רוב מניין ובניין של דברי התנאים.⁹

שלב מפותח וביקורתי יותר בתיאור ההיסטורי של התקופה מצוי במחקריו של

6 סקירת מחקר מפורטת של תקופת יבנה וזיקתה לתקופת בית שני מצויה במבוא לספרו של אדרת, מחורבן לתקומה. לדיונים עדכניים בהיבטים שונים של התקופה ראו: שוורץ וויס, קו פרשת מים (לסקירה ביקורתית של תולדות מחקרה ראו: שוורץ, הקדמה).

7 ראו בעיקר: פרנקל, דרכי המשנה, עמ' 64–133; גרץ, דברי ימי ישראל, עמ' 169–179; וייס, דור, עמ' 65–91; הלוי, דורות הראשונים, עמ' 51–96, 203–318. בשונה מגרץ, שעסק בהיסטוריה של העם היהודי, פרנקל, וייס והלוי התמקדו בהיסטוריה של מסורת התורה שבעל פה.

8 כך תיאר את ריב"ז בהשראת הסיפור התלמודי (עמ' 64): 'האדם הגדול אשר עמד לישראל אחר חורבן הבית השני כמו עזרא בתחילת בנינו. כי הוא בחכמתו הציל שארית התורה [...] וקבע בית ועד לחכמים [...] ובזה הוקם דגל התורה'. וכך כתב על דור יבנה (עמ' 69): 'בדור הזה בא לימור התורה במעמד חדש'.

9 לשיטתו, אופיים האינדיווידואלי ועולמם האישי של החכמים ניכר יותר בדברי האגדה, הנותנת ביטוי חופשי לרגש ולרמיון, לעומת דברי ההלכה.

גדליהו אלון. בספרו 'תולדות היהודים' דן אלון בהרחבה בתקנות יבנה ובתנאים המדיניים, הכלכליים והחברתיים שבהם פעלו החכמים לשיקום מן החורבן, והעמיד תמונה בהירה ומפורטת של התקופה ובעיותיה. כתיבתו מאופיינת בביקורתיות ומשלבת עיון פילולוגי במקורות הלכתיים ואגדיים עם עיון במקורות היסטוריים חיצוניים.¹⁰ אלון הקדיש גם שני מאמרים לבחינת תפקידו ופועלו של רבן יוחנן בן זכאי.¹¹ דיון נוסף בנושא זה מצוי אצל תלמידו שמואל ספראי, שהמשיך ופיתח את מפעלו ועסק בהיבטים נוספים של התקופה.¹² אלון וספראי העמיקו וביססו את הדימוי המסורתי של יבנה וחכמיה כ'מצילי' היהדות והתורה ומשקמיה לאחר אסון החורבן, שהעמיד בסכנה את ההמשכיות היהודית.

בעקבות אלון וספראי, בחן אברהם אדרת בספרו 'מחורבן לתקומה', כמה ממפעליהם ההלכתיים של חכמי יבנה, בייחוד בדור השני. הוא ראה בתמורות שחלו בכמה נושאים (כפרה, טומאה וטהרה ועוד) ביטוי להתמודדותם עם אובדן המקדש ולניסיונות שיקום לאומיים-תאולוגיים באמצעות היצירה ההלכתית. אלא שאדרת ראה בחכמי יבנה מקשה אחת, ולא עסק במגמות השונות שרווחו בין חכמי יבנה עצמם.

הלכתם של חכמים מסוימים ביבנה נידונה בכמה מחקרים. יעקב נחום אפשטיין הקדיש בספרו 'מבואות לספרות התנאים' כמה פרקים קצרים וכלליים למשנת ר' יהושע ור' אליעזר, שאותם ראה כמוסרי משניות הביניים בין זמן הבית לחורבנו.¹³ מחקרו של יצחק דב גילת על ר' אליעזר בן הורקנוס הניח תשתית רבת חשיבות לחקר ההלכה בדור יבנה.¹⁴ גילת סיווג, ארגן וניתח את מכלול מסורותיו של ר' אליעזר (בעיקר בסוגיות הלכתיות) בדרך המנהירה את עמדותיו העקרוניות והרחבות בענייני הלכה ותפיסת עולם. עבודתו המקיפה של גילת, שנכתבה לפני כחמישים שנה, דורשת השלמה ועדכון, ומסקנותיו טעונות לעיתים בדיקה מחודשת.

10 ביקורת על ספרו של אלון ועל חלק מטענותיו בנוגע ליבנה כתב אורבך, ראו: אורבך, היהודים בארצם.

11 אלון, הליכתו של רבן יוחנן בן זכאי ליבנה; אלון, נשיאותו של רבן יוחנן בן זכאי.

12 ספראי, בחינות חדשות; ספראי, ההכרעה כבית הלל ועוד.

13 כל זאת כחלק מתאוריה רחבה שפיתח אפשטיין, בדבר משניות תנאים קדומות שנשנו במסגרות ספרותיות סדורות ועצמאיות עוד לפני עריכת המשנה.

14 א"א אורבך עסק בקצרה בחכמים בולטים בהלכה התנאית, כגון ריב"ז ורבן גמליאל, ואפיין את עמדותיהם (אורבך, ההלכה).

ההיסטוריונים עסקו גם בהיבטים סוציולוגיים ופוליטיים של התקופה, ובמקומם ואופן תפקודם של החכמים בחברה היהודית. מבחינה מוסרית נידונו מעמדו של בית הדין ביבנה, סמכויותיו ותפקידיו. הגישה המסורתית, המיוצגת בעיקר במחקריהם של אלון ותלמידיו, הניחה שבית הדין ביבנה ירש את מעמד הסנהדרין בירושלים ותפקידיה. אלון הציג דגם דו-ראשי של המבנה השלטוני: הנשיא, מנהיג יחיד שמעמדו מבוסס על ייחוס ושושלת, וסנהדרין שייצגה את ההנהגה הקולקטיבית המבוססת על שכבות חברתיות רחבות, ותפקדה כבית דין ובית מדרש. בדור האחרון החלו היסטוריונים לערער על תקפותו של דגם זה, כחלק מטענה מקיפה יותר המצמצמת את מעמדם של חכמים בחברה היהודית בתקופת המשנה והתלמוד ואת השפעתם. לדעת היסטוריונים אלה החכמים פעלו בשולי החברה והיו בעלי השפעה ציבורית מועטה,¹⁵ ובניגוד לעמדת אלון הם סוברים כי אין להפריז בתיאור היקף פעילותו של המוסד ביבנה בתחום הפוליטי, המנהלי והמשפטי.¹⁶

בהקשר זה נידונה גם מגמתם של חכמים ביבנה בעיצובה של החברה היהודית לאחר החורבן ויחסם לקבוצות ולכיתות אחרות. שיעיה כהן התמודד עם התפיסה המקובלת באשר ליבנה כ'מועצה' שסילקה את כל מי שלא היה בקבוצה הפרושית ולמעשה יצרה את האורתודוקסיה היהודית אחרי החורבן, בדומה לוועידת ניקיאה הנוצרית. לעומת זאת, כהן טען שמגמת חכמי יבנה בעקבות החורבן הייתה הפוכה:

15 טענות אלה מסתמכות הן על מחקר ביקורתי של ספרות חז"ל, המטיל ספק רב באמינות ההיסטורית שלה, והן על עימותה של ספרות חז"ל עם עדויות חיצוניות מתחומי הארכאולוגיה (בעיקר של בתי הכנסת), תעודות ממדבר יהודה, ומחקר ההיסטוריה הכללית של רומא. למגמה זו שותפים, במידה זו או אחרת, חוקרים כישראל לוין, דוד גודבלאט, מרטין גודמן, סת' שוורץ ועוד. כך למשל מתאר גודמן את חכמי יבנה כאליטה רוחנית סגורה ומצומצמת, שהשפעתה על כלל החברה היהודית ומידת שיתוף הפעולה שלה עם רומא היו מוגבלות למדי (גודמן, המעמד השליטי, עמ' 231–251). לסקירה מאוזנת ועדכנית של העמדות והראיות השונות ראו: שרמר, עולמם של החכמים, עמ' 572–581. על מגמות אלה ראו עוד להלן.

16 סקירת הגישות במחקר בשאלת מעמדו של בית הדין ביבנה, ובחינה מחודשת שלה בעיקר לאור מקורות פנימיים בספרות חז"ל מצויות בעבודתו של חיים שפירא (ראו: שפירא, בית הדין ביבנה). מסקנותיו של שפירא הן שבית הדין ביבנה היה המוסד המרכזי של חכמים בתחומי ההלכה ועיצובה. הוא תפקד כערכאה עליונה בהכרעת ההלכה, ופעל לאיסוף עדויות, הוראת ההלכה בשאלות מעשיות והתקנת תקנות. אולם בית הדין ביבנה לא פעל בתחומי השיפוט האזרחי. התרכזותו של בית הדין בתחומי ההלכה הרתית נובעת לדעתו מאי ההכרה בו מצד השלטון הרומי לאחר החורבן.

לא אקסקלוסיבית וכיתית, כי אם אינקלוסיבית, משום כך החכמים לא זיהו עצמם עם הפרושים ה'כיתתיים'. על טענתו המקורית של כהן השיגו כמה חוקרים. מרטין גודמן טען לעומתו שהסובלנות דווקא פחתה, וראיה לדבר בהופעת קטגוריה של מינים ומינות,¹⁷ ואילו דניאל בויארין הצביע על כך שתמונת יבנה ששרטט כהן מבוססת על מקורות בבליים מאוחרים. לדעתו סיפורי יבנה האמוראיים הם אגדות כינון מאוחרות, המשקפות את עולמם של חכמי בבל.¹⁸ פיתוח של מגמה זו נעשה לאחרונה בסדרת מאמרים של משה סימון-שושן, שהתמקד בניתוח המסורות הסיפוריות על חכמי יבנה ובעיבודיהן האמוראיים.¹⁹ עיון ביקורתי במסורות הללו מגלה שהתמונה המרשימה המצטיירת בהם, של יבנה כממסד 'ישיבתי' יציב ומפואר, איננה משקפת את המציאות ההיסטורית כהווייתה.

טענות אלה ואחרות חברו למגמה כללית בחקר תקופת יבנה, המסתייגת מהצגת החורבן כאירוע מכונן ומטילה ספק בעוצמת השינוי שחל לאחר החורבן ובהשפעתו על התפתחותה ההיסטורית של היהדות. כך למשל הצביעו כמה חוקרים על הרציפות שהתקיימה בפני הבית ולאחריו בתחומים שונים.²⁰ ממצאים ארכאולוגיים מהעשורים האחרונים הראו שהתאוששות היישוב ביהודה הייתה מהירה, ובאזורים נרחבים אף לא נמצאו סימני חורבן.²¹ בד בבד המעיטו, כאמור, מחשיבותו של מעמד החכמים

17 כהן, חשיבותה של יבנה; גודמן, צדוקים ואיסיים.

18 בויארין, שתי ערים.

19 ראו למשל במאמרו: הדרך ללוד; הרחת רבן גמליאל והמצאת יבנה; תנורו של חכינאי. הוא עמד על תפקידם הכפול של סיפורי יבנה בעיצוב עולם החכמים האמוראי. בית המדרש הקדום ביבנה משמש מודל אידיאלי עבור עולם החכמים ונוטל חלק בגיבוש הזהות הרבנית וערכיה, אך גם משמש כלי לבחינה ביקורתית של מוסדות רבניים.

20 ההיסטוריונים של תקופת בית שני חלוקים בשאלה האם החורבן הוא מאורע מכריע, המפריד בין שתי תקופות, או שמא מדובר ברצף אחד שהמאחד רב על המפריד ביניהן. למיפוי העמדות והנימוקים ראו: הר, הפריודיציצה (הר עצמו נוטה לסברה הראשונה). לסקירת תולדות המחקר ביחס ליבנה ומעמד החכמים במאה הראשונה ובמאה השנייה ראו: שוורץ, הקרמה. שוורץ חילק את תולדות המחקר לשלושה שלבים, וטען שככל שהתפתחה במחקר הטענה בדבר המתח בין הכהנים לחכמים (בעיקר בעקבות מגילות קומראן), הובלטה התפנית שלאחר החורבן שהובילה לירידת הכהונה ולעליית החכמים. לסקירה נוספת של המגמות השונות במחקר יבנה ראו: לוין, 70 או 135, שהציע שהחכמים היו בעיקר בתודעת רצף ביחס לתקופת בית שני, תוך התמודדויות נקודתיות בלבד עם בעיות החורבן. אולם שנת שבעים קיבלה למפרע משמעות חדשה ודרמטית יותר לאור כישלון מרד בר כוכבא.

21 לסקירת הממצאים הללו ראו: שוורץ, יבנה. מסקנתו שהיהדות העממית (של 'משק הבית'), שזיקתה

בעם בתקופת יבנה ואף אחריה, ומכאן שאין להסיק מהתמורות בחוגי החכמים על שינויים שחלו בחברה היהודית הרחבה.

שינוי המגמה בחקר תקופת יבנה אינו מנותק מתהליכי עומק שחלו בחקר ההיסטוריה בעת העתיקה בכלל ובספרות חז"ל בפרט. יסודם בזרם ביקורתי רב השפעה, שערער באופן מקיף ורדיקלי על התשתית ההיסטורית לחקר התקופה. לבחינתו של זרם זה אפנה בסעיף הבא.

ג. הניתן עוד לכתוב ביוגרפיה תנאית?

מראשית מחקר ההיסטוריה של עם ישראל ביקשו חוקרי חוכמת ישראל לאפיין את דמויות החכמים התלמודיים ולתאר את תולדותיהם. לביוגרפיות הללו נועד תפקיד מכריע ביצירת היסטוריוגרפיה של ימי המשנה והתלמוד.²² אלא שניסיונות אלה נתקלו בכמה קשיים בולטים. ראשית, ספרות חז"ל לא עסקה באופן מרוכז ומסודר בתולדות חייהם של החכמים, ולכן יש קושי רב בשרטוט דמותם לאור המקורות שבפנינו.²³ קושי זה מצטרף לקושי בסיסי יותר שנזכר לעיל, והוא בעיית אמינותה ההיסטורית של ספרות חז"ל. הנה כמה מהעמדות, הטיעונים וציוני הדרך העיקריים בסוגיה זו:²⁴ במחקר הקלסי של ספרות חז"ל ובהיסטוריוגרפיה של תקופת המשנה והתלמוד נתפסה ספרות חז"ל כמקור היסטורי מהימן בעיקרו, וסקירות וביוגרפיות היסטוריות נכתבו מתוך ההנחה שהסיפורים והמאמרים המצויים במקורות חז"ל השונים משקפים את תולדות ישראל כהווייתם (למעט פרטים שוליים הניתנים לזיהוי ולניפוי). במחצית השנייה של המאה העשרים עלו פקפוקים רבים בקדמותן

למקדש הייתה חלשה, לא הושפעה כמעט מהחורבן.

22 ראו הסקירה בראש הסעיף הקודם. כפי שציין דוד לוין, 'הביוגרפיה של החכם התלמודי היוותה את יחידת הבסיס ואת אבן הבניין של תולדות התקופה [...] ספרי ההיסטוריה של "חוכמת ישראל" במאה התשע עשרה העוסקים בתקופת המשנה והתלמוד דומים לאוסף ביוגרפיות' (לוין, ביוגרפיה תלמודית, עמ' 41). לסקירה של ארבעה מודלים ביצירת ביוגרפיה תנאית ראו: וייס, אגדות רבי עקיבא.

23 ראו בהקדמה של גרין, רבי יהושע, ובהפניות למאמריו של ניוזרר בנושא זה.

24 לסקירה תמציתית של המגמות הללו מנקודת המבט של חקר ההיסטוריה של עם ישראל ראו: גפני, חקר שנות דור; הר, זהותו של עם ישראל. גפני והר מציעים אלטרנטיבה לגישות אלה, שאינה נאיבית אך מכירה בערכה ההיסטורי של ספרות חז"ל, ראו להלן. לסיכום ערכני של הגישות השונות מנקודת המבט של חקר ספרות האגדה, ראו: טרופר, כחומר ביד היוצר, עמ' 11-26.

פתיחה

חורבן אחד ושני סיפורי ייסוד

בשנת 69 לסה"נ, בשלהי ימיה של ירושלים הנצורה, חמקה דמות מבין החומות ושמה פעמיה אל מחנה הצבא הרומי שצר על העיר. ליציאה מהעיר קדם עימות קשה עם קנאי ירושלים שהתנגדו לכך באלימות, והיא נעשתה בעזרת תחבולה מסוכנת: התחזות למת ששכנעה את הקנאים להוציאה לקבורה. משהסגירה עצמה לרומאים נחשפה זהותה כאחד ממנהיגי היהודים בעיר – רבן יוחנן בן זכאי. כשהובל אל אספסיינוס, המצביא הרומי, בישר לו רבן יוחנן למרבה הפתעתו על הפיכתו הצפויה לקיסר. התגשמות נבואתו זיכתה אותו באמונו של הקיסר, והוא מילא את בקשותיו להבטחת עתיד העם לאחר החורבן.

•

בשנת 67 לסה"נ, לאחר נפילת גדול המעוזים הגליליים ביודפת, יצאה דמות ממערת מסתור סמוכה והסגירה עצמה לידי הרומאים. היה זה יוסף בן מתתיהו, כוהן ירושלמי שמונה למפקד המרד בגליל. ליציאתו מן המערה קדם ויכוח נוקב עם חבריו הקנאים שהסתתרו עימו וסירבו להיכנע בכל מחיר. יוסף נאלץ לקבל את תוכנית ההתאבדות ההמונית שלהם, והפך למנהל הגורל שלפיו נקבעה זהות ההורגים והנהרגים. מתוקף תפקידו הצליח יוסף להפעיל תחבולה שהותירה אותו ואת חברו אחרונים, וכך ניצל מההתאבדות. כמנהיג המרד הובל יוסף אל המצביא אספסיינוס, ובשיחה ביניהם ניבא על הפיכתו הקרובה לקיסר. לאחר התגשמות נבואתו זכה יוסף ליחס מיוחד מאספסיינוס ובייחוד מבנו, טיטוס, שפרש עליו את חסותו גם לאחר החורבן.

•

הדמיון המפליא בין סיפוריהם של שניים מהמנהיגים היהודים המפורסמים ביותר בעת החורבן, לכד את תשומת ליבם של חוקרים רבים והוליד פתרונות מגוונים לבעיית היחס ביניהם.¹ ההפתעה שבהקבלה המפורטת בין הסיפורים גדלה לנוכח

1 לסקירת הפתרונות השונים ראו ריונו המקיף של מאיר בן-שחר (הנבואה לאספסיינוס). הדמיון

העובדה שבחיבוריו של יוספוס ריב"ז לא נזכר כלל, ובספרות חז"ל יוספוס וחיבוריו אינם מופיעים, וככל הנראה לא היו מוכרים להם. אומנם יש לזכור את אופיים ומקורם הספרותי השונה של שני הסיפורים – הראשון הוא עיבוד חז"ל-אגדי, המאוחר במאות שנים להתרחשות המתוארת בו ומשרטט את דמותו של ריב"ז מבעד לעיני החכמים המאחרים. הוא השתמר בארבע מסורות שונות עם דגשים רעיוניים מובחנים.² השני לקוח מחיבורו של יוספוס 'מלחמת היהודים', שנכתב שנים אחדות לאחר החורבן. זהו חיבור היסטורי המתעד את קורות המרד, ויוספוס משלב בו את חוויותיו האישיות.

היסודות המשותפים לשני הסיפורים רבים ומובהקים: נטישת המרד של מנהיג יהודי הכרוכה בתחבולה שבה נדמה למת (התחפשות למת אצל ריב"ז ו'הינצלות' מהתאבדות אצל יוסף), יציאה מחוץ לחומות העיר כביטוי של התנגדות לקנאות, במטרה להציל את מה שנותר, והצטרפות למחנה הרומאי; ובעיקר הנבואה על הפיכת אספסיינוס לקיסר והשכר שקיבל בעקבות התגשמותה.³ אולם פרט ליסודות העלילתיים הללו, שני הסיפורים משמשים סיפורי ייסוד משני תודעה וזהות, המכוננים עידן חדש בתולדות גיבוריהם ואף במעגלים רחבים יותר.⁴ לנבואה שקיבל יוספוס נודע תפקיד מכונן בסיפורו האישי, והיא משמשת עבורו

בין שני הסיפורים לכך כבר בשלהי העת העתיקה את תשומת ליבו של קורא אנונימי, ששילב מוטיבים מהמעשה התלמודי של ריב"ז בגרסתו הנוצרית של סיפור יוספוס (לוי, עולמות נפגשים, עמ' 266–274).

2 הגרסה המוכרת ביותר היא זו שהשתמרה בתלמוד הבבלי, ומלברד יש עוד שתי גרסאות באבות דרבי נתן (נו"א פרק ד, עמ' 23; נו"ב פרק ו, עמ' 19) ואחת באיכה רבה א, ה. הגרסה הבבלית השפיעה על עיצוב דמותה של יבנה במשך דורות רבים וכן בראשית המחקר על יבנה. כיום היחס לאמינותה ההיסטורית מסווג. לסיכום המחקר הענף על הסיפור ראו בספרה של צפתמן, ראש וראשון, ובמחקרו של בן-שחר, הנבואה לאספסיינוס, וכן להלן פרק ראשון עמ' 27–28. על גרסת הסיפור באיכה רבה ומגמתה, השונה מיסודה מזו של יתר הגרסאות, ראו לאחרונה: שושן, הדרך ללוד.

3 בשני הסיפורים מתלווה ל'נבואה' פקפוק מהצד השני: בסיפור בבבלי מפקפק אספסיינוס עצמו באמינות דברי ריב"ז, ושואל מדוע לא יצא אליו מירושלים עד עתה אם הוא אכן מלך. בסיפורו של יוסף מפקפק אחד מאנשי אספסיינוס בנבואת יוסף, ושואל מדוע לא ניבא מראש לאנשיו את נפילת יודפת.

4 לדיון בסיפורי ייסוד בכלל ובסיפור יציאת ריב"ז בפרט כסיפור ייסוד, ראו: צפתמן, ראש וראשון. צפתמן עמדה על השימוש בסיפור ריב"ז כדגם לסיפור ייסוד של 'מנהיגות חול' אורחית-פוליטית בימי הביניים.

נקודת מפנה דרמטית המשנה את מסלול חייו. בעקבותיה הוא הופך ממפקד המרד לנביא ומתנגד למרד. יתר על כן, יוספוס מעיד שאותה נבואה עצמה היא שעוררה את היהודים למלחמה. בנבואה הסתומה נאמר 'כי בעת ההיא יקום בארצם אדם אשר ישלוט על העולם הנושב כולו' (מלחמת היהודים ו, 312). הם פירשו בטעות שכוונתה לאחר מבני עמם, אולם ביציאתו מהמערה ביודפת גילה יוספוס שהיא מבושרת את שלטון אספסיינוס. יוספוס מציג עצמו כנביא שחוה התגלות ועל כן יודע את רצון האל. בכמה מקומות הוא אף משווה עצמו לדמותו הטרגית של ירמיהו הנביא, שביקש למנוע את המרד באימפריה הבבלית ולהציל את ירושלים ומקדשה מחורבן.⁵ לעומת זאת, באגדה על אודות ריב"ז הנבואה אינה מוצגת כידיעה בלתי מתווכת של רצון האל כנבואה המקראית. בתפיסה החזו"לית הנבואה כבר פסקה. 'נבואתו' של ריב"ז מתאפשרת מכוח שליטתו כחכם בכתבי הקודש ופרשנותם, המתווכת לו את המציאות ומאפשרת לו לפרשה ובכך לצפות פני עתיד. בעזרת למדנותו וחוכמתו הסיק ריב"ז שנבואת ישעיהו 'והלבנון באדיר יפול', אינה מדברת במשיח היהודי שיכניע את הרומאים (כפי שהתפרשה, למשל, במגילת 'פשר ישעיהו' מקומראן), אלא באימפרטור הרומי שיחריב את המקדש. תיאורו של ריב"ז תואם את מגמת הסיפור לצור את עולמם של חכמים בדמותו. החוכמה המנוגדת לקנאות מסייעת לו לראות את המציאות נכוחה, ולשקם את האומה מהמשבר הקשה שפקד אותה. נבואותיהם הובילו את שני הגיבורים לנתיבי פעולה שונים מאוד: יוספוס, שנוכח בעוצמתה האדירה ובזעמה הנקמני של האימפריה הרומאית, התיימש מהסיכוי לשקם את היהודים בארצם לאחר החורבן. עם פטרונו טיטוס הוא הפליג לרומא ובילה שם את שארית חייו. מחלון ביתו החדש בבירת האימפריה (באדיבות טיטוס) חזה הכוהן הירושלמי את עתידו של העם היהודי בגלות, תחת עולה של רומא העתידה לשלוט בעתיד הנראה לעין. שיקומה של לאומיות יהודית בארץ נראה בעיניו חסר תקווה, ולפיכך הוא הקדיש את חייו למיזם שאפתני: כתיבת ספרי היסטוריה ביוונית על אודות העם היהודי. בספריו מבקש יוספוס לשפר את תדמיתו של העם היהודי הסובל מדעת קהל עוינת בעולם ההלניסטי, וברומא בפרט. ב'מלחמת היהודים' הוא פורש את הרקע לפרוץ המרד ומנתח את יסודותיו הטרגיים, ובה בעת פועל כלפי פנים למניעת התפרצות מרידות נוספות, בטענה שלעת עתה אלוהים עם הרומאים.⁶

5 ראו: קופליוביץ, תפקידו הטיפולוגי של ירמיהו.

6 ראו דיונו של יונתן פרייס במבואו למלחמת היהודים, עמ' 52-58.

בספרו המאוחר והשאפתני יותר, 'קדמוניות היהודים', הוא מציג לקהל קוראיו ההלניסטי את היהודים כעם עתיק, תרבותי ומוסרי, הראוי לבוא בקהל העמים.⁷ במקביל הוא מעצב את דמותה של היהדות כ'דת' המסוגלת להתקיים בכל מרחב.⁸ בהמשך הפך יוספוס לסנגור מיומן, המגן בספרו 'נגד אפיון' על המסורת היהודית מפני טענות אנטישמיות שפשטו ברומא.

בעת שיוספוס נואש משיקום העם היהודי בארצו והפנה מבטו אל הפזורה, החל רבן יוחנן בן זכאי ביציקת היסודות למפעל חייו במרכז שהקים ביבנה. גם בעיצוב דמותו של ריב"ז ניכר דמיון רב לירמיהו, וכמותו אף הוא נשאר בארץ ושב לבני עמו – בשונה מיוספוס ההופך לשליחו של טיטוס.⁹ המעבר ליבנה סימן את ראשיתה של תקופה חדשה ומעצבת בתולדות ההלכה היהודית, הן מבחינת פיתוחו ההלכתי-התרבותי של העולם היהודי נטול המקדש, הן ביצירת המפעל הספרותי של גיבוש ההלכה התנאית ופיתוחה. מיזם זה מושתת על יסודות מן העולם שקדם לחורבן, אולם עמודי התווך שלו הם החכמים ותורתם.

כאמור, שני המיזמים הגדולים הללו התפתחו מבלי להכיר זה את זה. חיבוריו של יוספוס, שנכתבו יוונית ויועדו בעיקר לקהל הלניסטי בתפוצות, לא הוכרו בעולםם של חכמים וחדרו לאופק הרבני רק בימי הביניים (בתיווכו של ספר יוספון), ואילו מפעלם של ריב"ז וחבריו בעיירה היהודית התפתח הרחק מעבר לאופק האימפריאלי של יוספוס ברומא. הוא לא יכול לשער שהמבנים שנוצרו בה יישמשו מסד לעולם ההלכה היהודי באלפיים השנים הבאות.¹⁰

7 על מגמה זו ראו בסוף מבואו של שליט לתרגומו ל'קדמוניות היהודים'. ראו גם: פלדמן, פירוש יוספוס למקרא, עמ' 132–163.

8 דניאל שוורץ ('יוספוס על הפרושים, עמ' 141–142) טען שיוספוס 'המאוחר' ב'קדמוניות היהודים', שהפנים את משמעות החורבן, הפך ליהודי גלותי המייחס חשיבות מועטה למקום. על פי זה הוא מתאר את היהדות כדת המבוססת על חוקי האבות, ולא כישות מדינית העלולה לאיים על רומא (ראו גם: שוורץ, מדבר ומקדש, עמ' 66).

9 להשוואה בין האגדות על אודות ריב"ז ובין דמותו של ירמיהו ראו: טרופר, ידיד הקיסר.

10 על הבחנה נוספת הנוגעת בתולדות התקבלות החיבורים עמדה ורד נעם (בעקבות יוסף חיים ירושלמי): 'אם הוכרן הקיבוץ של העבר היהודי שאחר המקרא עוצב כעיקר מתוך ספרות חז"ל, ודחה את חיבוריו של ההיסטוריון אל השכחה ואל חיק זרים, הרי התודעה ההיסטורית שהנצה בעת החדשה בקרב יהודים ושאינם יהודים כאחד, העניקה להם כבודה ניצחת בשחזור ההיסטוריה' (אילון ונעם, בין יוספוס לחז"ל, עמ' 7).